

İMAM CAFER ES-SADİK'A İSNAT EDİLEN İŞARİ TEFSİRİN ES-SÜLEMİ TEFSİRİ İLE MUKAYESESİ

Yunus Emre Gördük *

Özet

İmam Cafer es-Sadık işari tefsirin ilk temsilcilerinden biri sayılmaktadır. İstanbul'daki Süleymaniye Kütüphanesi "Nafiz Paşa" Koleksiyonu'nda İmam Cafer'e isnat edilen bir işari tefsir bulunmaktadır. Bilindiği kadarıyla Türkiye'de tek nüsha olan bu eser önemli bir elyazmasıdır. Bu tefsirdeki rivayetler Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Harb tarafından yedi kişilik bir rivayet zinciriyle İmam Cafer'e isnat edilmiştir. Ebu Abdurrahman es-Sülemî'nin "Hakaiku't-Tefsir" adlı eseri ise, işarî-tasavvufi tefsir konusunda en önemli kaynaklardan sayılmaktadır. İmam Cafer es-Sadık'a isnat edilen söz konusu tefsirdeki rivayetlerle es-Sülemî'nin "Hakaiku't-Tefsir" adlı eserinde İmam Cafer'e atfen yaptığı rivayetler arasında önemli benzerlikler söz konusudur. Bu makalenin gayesi, iki tefsirdeki rivayetler arasındaki benzerlikleri ortaya koymak ve İmam Cafer'e isnat edilen rivayetlerden oluşan elyazması nüshanın, es-Sülemî tefsiri bağlamında tutarlılık derecesini tespit etmektir.

Anahtar Kelimeler: İmam Cafer tefsiri, işarî tefsir, Sülemî Tefsiri, mukayese.

Comparison The Mystical (Ishari) Tafsir Attributed To Imam Ja'far Al-Sadiq With As-Sulami's Tafsir

Abstract

Imam Ja'far al-Sadiq is regarded one of the first representatives of Ishari tafsir. The Nafiz Pasha collection in Sulaymaniyya Library/İstanbul contains the ishari tafsir manuscript attributed to Imam Ja'far al-Sadiq. The manuscript is very important and as far as it is known single in Turkey. Narrations in this tafsir are narrated by Ahmad b. Muhammad b. Muhammad b. Harb with chain of seven people have been attributed to Imam Ja'far. Tafsir al-Sulami (Haqaiq al-Tafsir) is the most important source of mystical interpretation. There are significant similarities between the manuscript attributed to Imam Ja'far and Sulami's tafsir. The purpose of this article: To demonstrate the similarities between two tafsir and to determine the consistency degree of manuscript in terms of Sulami.

Keywords: Imam Ja'far al-Sadiq Tafsir, Ishari Tafsir, Tafsir al-Sulami, Comparison.

---

* Yrd. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, yunusemre.gorduk@gmail.com

Giriş

Metodolojik açıdan dirayet tefsirinin bir bölümü sayılan *İşari* tefsir; ne rivayet ne de dirayet metodu ile yazılması mümkün olmayan tefsirlerdir. Önemli bir kısmı mutasavvıflardan oluşan bazı müfessirler, Kur'an'ın zahiri manasının ötesinde işarî birtakım manalarının da bulunduğunu kabul etmiş ve bu kanaatlerini “*Allah size zahir ve batın nimetlerini bolca ihsan etti...*”¹ ayetine ve diğer bazı ayetlere dayandırmışlardır.² Bu açıdan “*İşari-Tasavvufî Tefsir*” kavramı, yalnız sülûk erbabına açılan birtakım gizli anlam ve işaretlere göre yapıldığı kabul edilen ayet yorumlarından oluşan tefsir türünü ifade etmektedir. Dolayısıyla müfessirin öncel fikirlerine değil, bulunulan makama göre kalbe doğan ilham ve işaretlere dayanır. İşarî bir takım tefsirler yapan alimler ve mutasavvıflar, ayetlerin sarih/zahirî anlamını asla inkar etmezler. Buna paralel olarak kendi yapmış oldukları işarî tefsir ve yorumların mutlak doğrular olduğunu da iddia etmezler.³

Kaynaklarda, işarî tefsirin ilk temsilcisinin Hasan el-Basri (110/728) olduğu, ondan sonra İmam Cafer es-Sadık (148/765) ve Abdullah b. Mübarek (181/797) gibi şahsiyetlerin bu geleneği devam ettirdiği belirtilmektedir.⁴ İbnü'n-Nedim “*el-Fihrist*”inde, Hasan el-Basri'ye ait bir tefsirin varlığından bahseder.⁵ Ancak elimizde, Hasan el-Basri tefsiri diyebileceğimiz bir tefsir kitabı maalesef bulunmamaktadır.⁶ Bu durum, İmam Cafer'e isnat edilmiş olan tefsirin önemini arttıran en temel faktörlerdendir.

Bu çalışmada, İmam Cafer'e isnat edilen işarî tefsirdeki bazı rivayetlerin, Ebu Abdurrahman es-Sülemî'nin (412/1021) meşhur “*Hakaiku't-Tefsir*”indeki bazı rivayetlerle mukayesesi yapılacaktır. Çünkü es-Sülemî söz konusu tefsirinde, İmam

¹ Lokman, 31/20.

² Bkz. Bakara, 2/269; En'âm, 6/59; Yusuf, 12/37, 96; Kehf, 18/65-82; Nur, 24/35; Naml, 27/40.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Hüseyin ez-Zehebi, *et-Tefsir ve'l-Müfessirin*, Daru'l-Kalem, Beyrut tsz., II, 339; Süleyman Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1998, s. 19; Hüseyin Güllüce, *Kur'an Açısından Mesnevi*, Ötüken Yay., İstanbul 1999, s. 31, 118; Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, İFAV, İstanbul 2006, s. 211; Yunus Emre Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açısından İşarî Tefsir*, İnsan Yay., İstanbul 2013, s. 34-42.

⁴ İsmail Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, Ankara 1968, 132; Celal Kırca, *Kur'an'a Yönelişler*, Tuğra Nşr., İstanbul tsz., s. 140; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 214.

⁵ Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, Matbaatu'l-İstikame, Kahire, tsz., s. 34.

⁶ Celal Kırca, “*Cafer es-Sadık ve Ona İzafe Edilen Tefsiri*”, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi VI, Kayseri 1989, s. 96.

Cafer'e isnat edilmiş olan yüzlerce işarî yoruma yer vermiştir. Mukayese kısmına geçmeden önce iki eser hakkında kısaca bilgi verilecektir.

İmam Cafer Es-Sadık'a İsnat Edilen İşarî Tefsir

Cafer b. Muhammed es-Sadık, İmam Muhammed el-Bakır'ın en büyük çocuğudur.⁷ Büyük oğlu Abdullah'a nispet edilerek "Ebu Abdillâh" diye künyelenmiştir.⁸ Sözüdeki doğruluğundan dolayı kendisine "Sadık" lakabı verilmiştir.⁹ Doğduğu tarih konusunda ihtilaf bulunmakla beraber kaynaklar umumiyetle hicri 80/699-700 tarihini göstermektedir.¹⁰ Bazı müelliflerin bu tarihi hicrî 82¹¹ veya 85 olarak belirlediği vaki ise de¹² rivayetlerin tamamına yakını miladi 700-702 arası bir tarihi göstermektedir.¹³ İmam Cafer es-Sadık, annesinin hem annesi hem de babası tarafından Hz. Ebu Bekir'in torunudur. Nitekim İmam Cafer'in, "*Ben iki yönden Ebu Bekir'in evladı sayılırım*" dediği nakledilir.¹⁴ İmam Cafer siyasetle uğraşmamış ve hayatını ilme hasretmiştir. Fıkıh, hadis gibi şer'î ilimlerle beraber; kimya gibi diğer bazı fennî ilimlere de vakıf olduğu söylenir. İmam Cafer es-Sadık'ın bizzat yazdığı bir tefsir kitabı mevcut değildir. Ona isnat edilen işarî yorumlar çeşitli tefsir kitaplarında nakledilmiştir.¹⁵

Çalışmamıza konu olan eserdeki rivayetler, Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Harb tarafından İmam Cafer'e isnat edilmiştir.¹⁶ Ülkemizdeki tek nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi Nafiz Paşa-65'te kayıtlıdır. Süleyman Ateş, bu tefsir

⁷ Şemseddin Sami, *Kamusü'l-A'lam*, Mihran Matbaası, İstanbul 1891, III, 1820.

⁸ Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzi, *Sıfatü's-Safve*, Beyrut, 1979, II, 168.

⁹ İbn Hallikân Ebû'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebû Bekir el-Bermekî el-Erbilî (v. 681/ 1282), *Vefayatu'l-A'yan*, Beyrut, ts., I, 328; Muhsin el-Emin, *A'yanu's-Şia*, Daru't-Tearüf, Beyrut 1983, I, 659;

¹⁰ İbn Hallikan, *Vefayatu'l-A'yan*, I, 328; Hayreddin Zirikli, *el-A'lam*, yayın yeri yok, 1954, II, 121; Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-Müellifin*, Beyrut, ts., III, 145.

¹¹ Esed Haydar, *Camiatü'l-İmam es-Sadık ve Medarisü'l-İslami'l-Uhra*, Müessesetü Ensariyan, Kum 2008, s. 27.

¹² Muhammed Hasan Tebraiyan, "Hayatu'l-İmami's-Sadık ve Kabasün min Ahlakihî ve Adabihi", *Mü'temerü'l-İmami Cafer es-Sadık ve'l-Mezahibi'l-İslamiyye*, Beyrut, 1997, s. 301.

¹³ Richard C. Martin, "*Ja'far al-Sadiq*", *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*, New York 2004, I, 369.

¹⁴ Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffaz*, Haydarabad, 1956, I, 166; Cemalüddin Ebu'l-Haccac Yusuf el-Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal fi Esmâ'r-Rical*, Beyrut, 1985, V, 74; Ebu'l-Fadl Şihabüddin Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalani, *Tehzibü't-Tehzib*, Daru'l Ma'rife, Beyrut, 1996, I, 444; Celaledin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Suyuti, *Tabakatu'l Huffaz*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983, s. 78.

¹⁵ Ayrıntı için bkz. Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 46-50; Yunus Emre Gördük, *İmam Cafer es-Sadık ve Ona İsnat Edilen İşarî Tefsir*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2011, s. 97-107.

¹⁶ *Nafiz Paşa-65*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Eserler Kısmı, v.2a.

rivayetlerinin, es-Sülemî'nin Hakaik'ında İmam Cafer'den nakledilen tefsir rivayetlerine uymakta olduğunu belirtir ve “Bu eser önemlidir. Çünkü Cafer'in böyle bir eseri olduğu bilinmiyor. 154 varaktan ibaret olan bu yazmanın yayınlanmasında yarar vardır” tespitini yapar.¹⁷ Kırca ise: “İmam Cafer es-Sadık'a isnat edilen tefsir tasavvufi tefsirlerin ilki konumundadır. Bu tefsir aynı zamanda *İşâri-Sufî* tefsir okulunun ilk temsilcisi olma özelliğine sahiptir ve tefsir tarihi içinde önemli bir yeri vardır”¹⁸ tespitini yapar.

Söz konusu tefsirde bir eser ismi bulunmamaktadır. Bu nedenle tefsirin nüshaları kütüphane kayıtlarına hangi isimlerle girmişse o şekilde zikredilmektedir. Çeşitli kaynaklarda İmam Cafer es-Sadık'a nispet edilen değişik elyazması tefsir nüshalarından bahsedilmektedir. Brockelmann'ın *Supplementbande* ve Fuat Sezgin'in kısa adı GAS olan eserinde bunlar: “Buhar-XV.13”, “Bankipora-XVIII, 2, 143, No:1460”, “Aligarh-2976111/28” ve “Chester Beatty-5253” olarak kaydedilmiştir.¹⁹ Bu nüshaların en eskisi, hicri X. asra ait olan *Chester Beatty* nüshasıdır.²⁰ Yaptığımız incelemeye göre: Chester Beatty-5253 ve Nafiz Paşa-65 nüshalarının içeriği ve rivayet zinciri aynıdır. Ayrıca Ülkemizde bulunan Nafiz Paşa-65 nüshasının, İrlanda/Dublin'de bulunan Chester Beatty-5253 nüshası esas alınarak kopya edildiği anlaşılmaktadır. Chester Beatty-5253 nüshası ise çok daha eski bir nüsha esas alınarak yazılmıştır. Nitekim bu nüshanın sonunda müstensih, istinsah ettiği nüshanın, yıpranmış, eksik ve eski bir asıldan kopyaladığını belirten bir not düşmüştür. Maalesef bahsedilen yıpranmış ve eksik nüshanın şu anda mevcut olduğuna dair elimizde bir bilgi bulunmamaktadır.²¹

Ebu Abdurrahman es-Sülemî'nin “Hakaiku't-Tefsir”i

Baba tarafından Ezd anne tarafından Süleym Kabilesi'ne mensup olan Ebu Abdurrahman Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Musa el-Ezdi es-Sülemî (412/1021), bir zühd ve tasavvuf evinde doğmuş, küçük yaşta babasını kaybetmiş, anne tarafından dedesi olan İsmail b. Nuceyd (366/976)'in yanında yetişmiştir. İsmail b.

¹⁷ Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 50.

¹⁸ Celal Kırca, “Cafer es-Sadık ve Ona İzafe Edilen Tefsiri”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI, Kayseri 1989, 96.

¹⁹ Carl Brockelmann, *Geschichte Der Arabischen Litteratur Erster Supplementband*, (I-II), Leiden, E.J:Brill, 1937, I, 104; Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, I-IX, Leiden, E.J.Brill, 1967-84, I, 529.

²⁰ Sezgin, GAS, I, 529.

²¹ Geniş bilgi için bkz. Gördük, *İmam Cafer*, s. 193-212.

Nüceyd, meşhur sûfi Cüneyd el-Bağdâdî (298/911)'nin sohbetlerinde bulunmuştu. Sülemî, şer'î ilimleri öğrenip icazet ve fetva yetkisi aldıktan sonra kendisini tasavvufa adamıştır. Sülemî'nin asıl hocası Ebu'l-Kasım en-Nasrabazî (367/977) de Cüneyd'in talebesi olan Şibli (334/945)'nin mürididir. Sülemî, tasavvuf ilimlerinde çığır açacak bilgiye sahip olmuş, yazdığı eserler gelecek kuşaklar için örnek teşkil etmiştir.²²

Sülemî'nin "Hakaiku't-Tefsir" adlı eseri, işarî tefsirle ilgili önemli bir kaynaktır. Sülemî burada mutasavvıfların tefsir ve tevillerini bir araya toplayıp bunların kaybolmasını önlemiştir. Taberi'nin zahiri tefsirde yaptığını Sülemî batını tefsirde yapmıştır. Her sure başında "Sure hakkında söylenenler" girişiyle, o sure hakkında sufilerin yapmış oldukları tasavvufi tefsirleri sıralar. Ravi zincirini nadiren verir. Çoğu kez usanç vermesin diye senedi atıp rivayeti doğrudan müfessirden duymuş gibi "قال : Dedi" üslubunu kullanarak nakleder. Sülemî'nin tefsirinde, ayetlerin taşıdığı içsel hikmetler üzerine zühdî bir çok açıklama vardır.²³

Sülemî'nin bu eserinde İmam Cafer es-Sadık'a isnat edilmiş tefsir rivayetleri oldukça fazladır. Mutasavvıflara karşı büyük saygı besleyen Sülemî, onların sözlerini çoğu zaman eleştirmeden almıştır. Ancak bazı yerlerde "eğer doğru ise" veya "Bu, Peygamber sözüne benzemiyor" gibi ifadelerle bazı tenkitler de yapmıştır.²⁴ Paul Nwyia, İmam Cafer es-Sadık'tan rivayetle gelen ve *Hakaiku't-Tefsir*'de yer alan tefsir bölümlerini bir araya getirip tahkikini yapmış ve 1968'de Beyrut'ta yayımlamıştır.²⁵ Bu çalışma, Sülemî'nin İmam Cafer es-Sadık'tan yaptığı rivayetlerin hepsini bir arada görmeyi mümkün kılmaktadır.

Nafiz Paşa-65 Nüshası'nın Sülemî Tefsiri İle Mukayesesi

İmam Cafer es-Sadık'a atfedilen Nafiz Paşa Nüshası'ndaki rivayetler ile es-Sülemî Tefsiri'nde yer alan rivayetlerin çok az kısmı aynı ayetlerle ilgilidir. Nitekim bahsedilen iki eser de Kur'ân ayetlerinin tamamının yorumlarını içermeyen kısmî birer tefsirdir. Dolayısıyla bu çalışmanın sağlıklı bir sonuca ulaşabilmesi için, iki eserde de yorumlanan ayetlerin mukayesesi gerekmektedir.

²² Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 91-92.

²³ Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 92-93.

²⁴ Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 93.

²⁵ Paul Nwyia, S.J., "Le Tafsir Mystique Attribue A Ğa'far Sadıq-Édition critique", *Mélanges de L'Université Saint-Joseph*, Sayı: XLIII, Fasikül: 4, Imprimerie Catholique, Beyrouth 1968, s. 179-230.

Yapılacak mukayesede, *es-Sülemî Tefsiri*'nde yer alan rivayetleri topluca ele aldığı için Nwyia'nın tahkiki esas alınmıştır. Bazı yerlerde “*Ziyadât-u Hakaiki 't-Tefsir*” adıyla basılan ve Sülemî'nin *Hakaiku 't-Tefsir*'de neşretmediği rivayetleri içeren eserden de örnekler verilecektir.

1. Lafız ve Mana Yönünden Aynı Olan Rivayet Örneği

A'râf Suresi 143. ayetin tefsirinde, İmam Cafer es-Sadık'tan yapılan rivayet, iki eserde de aynı lafızlarla nakledilmiştir. Aşağıda, orijinal metne sadık kalarak naklettiğimiz kelime farklılıkları, Nafiz Paşa-65 nüshasının imla hatalarından kaynaklanmaktadır. (Örneğin “تدكدك الجبل” ifadesinin hatalı bir şekilde “ذكر الجبل” olarak imla edilmiş olması gibi.)

es-Sülemî Tefsiri'ndeki rivayet: “زال الجبل من ذكر اطلاع ربه وصعق موسى من رؤية تدكدك” الجبل فكيف له برؤية ربه عيانا معاينة رؤيةالله لعبده والعبد فان ورؤية العبد لربه والعبد بربه باق وقال ثلاث من العبيد الى ربهم محال التجلي والوصلة والمعرفة فلا عين تراه ولا قلب يصل اليه ولا عقل يعرفه لان اصل المعرفة من الفطرة واصل المواصلة من المسافة واصل المشاهدة من المباينة²⁶” cümleleriyle yapılır.

Rivayet Nafiz Paşa'da, yine aynı cümlelerle: “زال الجبل من ذكر اطاع ربه وصعق موسى” من رؤية ذكر الجبل فكيف له عند رؤية ربه عيانا معاينة و رؤيةالله لعبده والعبد فاني ورؤية العبد الى ربه بربه باقي وقال ثلاثة من العبد الى ربه محال من انفسهم التجلي والوصلة والمعرفة فلا عين تراه ولا قلب يصل اليه ولا عقل يعرفه لان اصل المعرفة من الفطرة واصل الفطرة من السابقة واصل السابقة المشاهدة واصل المشاهدة من المباينة²⁷ şeklinde nakledilmiştir.

2. Benzer İfadelerle Yapılan Rivayetler

Bazı rivayetler, iki eserde de son derece benzer olarak, fakat farklı lafızlarla nakledilmiştir. Bununla ilgili bazı örnekler şöyledir:

2. 1. Tevbe Suresi 111. ayetteki “ان الله اشترى من المؤمنين انفسهم و اموالهم²⁸” kısmının açıklamasında, *es-Sülemî Tefsiri*'nde: “اشترى منهم الاجساد لمواضع وقوع المحبة من قلوبهم²⁹” açıklaması nakledilmiştir. Nafiz Paşa'da ise yine benzer bir tarzda: “فاشترى منهم ابدانهم حتى”

²⁶ Nwyia, “Le Tafsir Mystique Attribue A Ğa'far Sadıq-Édition critique”, s. 196-197.

²⁷ NP., v.51a-b.

²⁸ Tevbe, 9/111: “*Muhakkak Allah, müminlerden nefislerini ve mallarını satın alıyor.*”

²⁹ Nwyia, “Le Tafsir Mystique Attribue A Ğa'far Sadıq-Édition critique”, s. 199.

”وقعوا من العجب“³⁰ denir. (Nafiz Paşa rivayetinde geçen “العجب” kelimesi, muhtemelen es-Sülemî’deki “المحبة” kelimesinin yanlış imla edilmiş şeklidir.)

2. 2. Al-i İmran Suresi 92. ayetin baş kısmı olan “لن تتألموا البر حتى تنفقوا مما تحبون”³¹ ayeti için iki eserde de aynı mana değişik kelimelerle rivayet edilmiştir. es-Sülemî Tefsiri’nde: “Cafer der ki: Masivadan ayrılmadıkça Hakk’a vasıl olamazlar”³² tefsiri nakledilmiştir. Nafiz Paşa’da ise şöyle denilmektedir: “Hayat seyrimizde benden başkasına uyarmanız, asla yakınlığıma eremezsiniz. Sırrınızdan vazgeçin ki benim sırrım ile vuslatı bulasınız.”³³

2. 3. es-Sülemî’nin “Besmele” tefsirinde, İmam Cafer es-Sadık’tan naklettiği lafzatullah açıklaması ile, Nafiz Paşa Nüshası’nda “قل هو الله”³⁴ cümlesi açıklanırken yapılan lafzatullah tefsiri son derece benzerlik arz eder: es-Sülemî Tefsiri’nde lafzatullah hakkında şöyle denilir: “O tam bir isimdir, çünkü dört harftir. Elif tevhid direğidir. Birinci ‘ل’ fehme, ikinci ‘ل’ nübüvveti işaret eder. ‘ه’ işaretinde nihayettir. ‘الله’ lafzı, yalnız ve yegane olmanın ismidir. Hiç bir şeye izafe edilmez, aksine her şey ona izafe edilir. Anlamı şudur: Mahlukatın İlahı olan Mabud, mahiyetinin idrâk edilmesinden ve keyfiyetiyle ihata edilmekten münezzehtir. O, gözlerden ve tahminlerden saklı, kulların idrakinden Celali ile perdelidir.”³⁵

Nafiz Paşa’da ise şu açıklama yer alır: “Elif noktasızdır. Birinci ‘ل’ risalete, ikinci ‘ل’ ubudiyete işaret eder. İki lam harfinin ‘ه’ harfine birleşik olması ise, Resul için vahye, kul için Allah’a ibadetin kaçınılmazlığına işaret eder. ‘ه’nin ortasındaki beyazlığın hikmeti, Mustafa’nın (s.a.v.) Allah’tan aldığı velayet nuruna işaret eder.”³⁶ “هو الله” için şöyle de denmiştir: “‘ه’ bir harftir ve iki gözü vardır, ‘الله’ lafzı ise dört harftir. ‘ه’nin iki gözünden biri ezeliyete, diğeri ise mülkün ebediyetindeki tekliğe işaret eder. İki göz arasındaki perde ise Allah’ın perdeli olduğuna işaret eder, akıllar O’nun ezeliyet ve tekliğini anlayamaz.”³⁷

³⁰ NP., v.57b. (Cümle sonundaki العجب kelimesinin aslı muhtemelen المحبة şeklinde olmalıdır ve nüshadan nüshaya aktarım esnasında değişerek nakledilmiştir.)

³¹ Al-i İmran, 3/92: “Sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe, siz asla birr’e (hayra) eremezsiniz...”

³² Nwyya, “Le Tafsır Mystiqué Attribue A Ğa’far Sadıq-Édition critique”, s. 193.

³³ NP., v.23a.

³⁴ İhlas, 112/1: “De ki: O, Allah birdir.”

³⁵ Nwyya, “Le Tafsır Mystiqué Attribue A Ğa’far Sadıq-Édition critique”, s. 188.

³⁶ NP., v.149b-150a.

³⁷ NP., v.150a.

2. 4. İhlas Suresi'nde geçen “الصمد” kelimesi, Sülemî'nin İmam Cafer es-Sadık'tan yaptığı rivayette, harflerine ayrılarak şöyle izah edilmiştir: “الصمد” mahlukatına, marifetinden ancak isim ve sıfat (kısımını) veren anlamındadır. ‘الصمد’ (kelimesi) beş harftir: Elif Ehadiyyete, ‘ل’ Uluhiyyete işaretler. İkisi birbiri içine girmiştir; telaffuzda belli olmaz ancak yazıda ortaya çıkar. Bu durum, O'nun Ehadiyyet ve Uluhiyyetinin gizli olduğuna, hislerle idrak edilemeyeceğine ve insanlarla kıyas edilemeyeceğine işaret eder. Lafızda olan gizlilik akılların O'nu anlayamayacağına ve O'nu ilmen ihata edemeyeceklerine işaretler. Elif ve ‘ل’ harflerinin yazıda ortaya çıkması ise, Allah'ın ariflerin kalplerinde zuhur edeceğine, cennette dostlarının gözleri için de ortaya çıkıp onlara görüneceğine işaretler. ‘ص’ harfi Allah'ın vadettiği şeyde ‘Sadık’ olduğuna işaretler. Evet, onun fiili de sözü de doğrudur, kullarını da doğruluğa davet eder. ‘م’ harfi Allah'ın mülküne işaretler, hakiki Melik Allah'tır. ‘د’ harfi ise, O'nun ezeliyet ve ebediyetine (devamına) işaretler.”³⁸

Nafiz Paşa'da ‘الصمد’ kelimesi ile ilgili nakledilen izahat, *es-Sülemî Tefsiri*'ndeki izahata son derece uygundur: “Denir ki ‘الصمد’ kelimesi üç manayı ifade eder: Kusurlardan münezzehe oluş, gaybi şeyleri bilmek ve gözlerin görmesinden perdelenmek. Kusurlu olan, gaybı bilmekten aciz olan ve dünyada görülüp kalplerce anlaşılan kimse Samed olamaz. Samed, gözlerin görmediği fakat gözleri gören zattır; en ince şeylerden haberdardır. Samed, kendisi için zeval olmayan, başkasına muhtaç olmayan, yemeyen, içmeyen ve uyumayandır. Samed, bizatihi Kaim, Kadir ve Melik olandır; O'nun ebediyetini idrak etmek mümkün değildir; mülkünün sonu yoktur. Samed olan zat, zeval, tahvil ve intikalden müberradır. Zarara uğrayan, kaybolan ve değişken olan Samed olamaz. Samedaniyetteki hikmet, ariflerin Allah'ın Samed olduğuna marifetleri; düşmanların da, bu sıfattan aczleridir.”³⁹

2. 5. Al-i İmran Suresi 97. ayetin “ومن دخله كان امنا”⁴⁰ kısmı için benzer bir yorum görünmektedir. *es-Sülemî Tefsiri*'nde: “Kimin kalbine iman girerse o küfürden emindir”⁴¹ denilmiştir. Nafiz Paşa'da ise: “Kim nefsin hanesine girerse köle, kim de kalbin hanesine girerse emin ve mümin olur” denir.⁴²

³⁸ Nwyya, “Le Tafsir Mystique Attribue A Ğa'far Sadıq-Édition critique”, s. 230.

³⁹ NP., v.150b-151a.

⁴⁰ Al-i İmran, 3/97: “Kim ona (Kabe) girerse emniyettedir...”

⁴¹ Nwyya, “Le Tafsir Mystique Attribue A Ğa'far Sadıq-Édition critique”, s. 193.

⁴² NP., v.23a.

2. 6. Al-i İmran Suresi 200. ayetle⁴³ ilgili de ilginç iki tefsir örneği rivayet edilmiştir. es-Sülemî Tefsiri'nde: “اصبروا” kelimesi: Günah ve isyanlara karşı sabredin anlamındadır. ‘واتقوا الله’ ruhlarla irtibat kurun, ‘ورابطوا’ itaat üzere sebatkar olun, ‘وصابروا’ Hakk ile laübali olmaktan sakının, ‘لعلكم تفلحون’ ta ki sıdk ehlinin duraklarına yetişesiniz. Muhakkak orası felah yurdudur⁴⁴ denilmektedir. Nafiz Paşa'da: “Ey mülküyle iftihar eden! O'nun nurunun cilvelerine⁴⁵ sabret, Rububiyet eserlerinin imtihanlarına karşı sebat et ve havf ile reca arasında halvet tacını başına tak⁴⁶” denilmiştir.

3. İcmal-Tafsil Farkıyla Aynı Olan Rivayet Örneği

Ra'd Suresi 39. ayet “يَمحو الله ما يشاء و يثبت و عنده ام الكتاب”⁴⁷ tefsirinde, değişik iki rivayet nakledilmiştir. Fakat İmam Cafer'den naklen Nafiz Paşa'da yapılan rivayette, *es-Sülemî Tefsiri*'nde yer alan rivayet adeta özetlenmiştir:

Sülemî: “Cafer b. Muhammed demiştir ki: Allah, küfrü yok edip imanı, inkarı yok edip marifeti, gafleti yok edip zikri, nefreti yok edip muhabbeti, zafiyeti yok edip kuvveti, cehli yok edip ilmi, şekki yok edip yakini ve hevayı yok edip aklı sabit kılar. Allah'ın her an yaratma ve yok etme üzere olduğunun delili ‘كل يوم هو في شأن’⁴⁸ dir. Kitap, şekavet ve saadetin takdir edildiği kitaptır; ‘ما يبدل القول لدي’⁴⁹ ayeti ise ‘kitabım içindeki ne çoğalır ne de eksilir’ anlamındadır⁵⁰ rivayetini nakleder.

Nafiz Paşa'da ise: “Allah Ademoğulları'nın fiillerinden istediğini yok edip, istediğini sabit kılar. Kitabın anası, yani tağyir ve tebdil olmayan Levh-i Mahfuz O'nun katındadır⁵¹” denilmiştir.

4. Birbirini Tamamlar Nitelikte Olan Rivayet Örneği

İbrahim Suresi 24-26. ayetlerde,⁵² iyi ve kötü kelimelerin temiz ve habis iki ağaca benzetilmesi misali ile ilgili olarak, İmam Cafer es-Sadık'tan iki eserde de yapılan nakiller, aynı üslup ve aynı tefsir metodu ile birbirini tamamlar niteliktedir:

⁴³ Al-i İmran, 3/200: “Ey iman edenler sabredin, sabırda yarışın (düşman karşısında sebat edin) ve düşmana karşı uyanık, hazır bulunun (sınırlarda nöbetleşin) ve Allah'tan korkun. Umulur ki kurtuluşa erersiniz”

⁴⁴ Nwya, “Le Tafsir Mystique Attribue A Ğa'far Sadıq-Édition critique”, s. 195.

⁴⁵ İki nüshada da “خلوات” şeklinde olan kelime mana akışı göz önüne alınırsa “جلوات cilveler” olmalıdır.

⁴⁶ NP., v.28a.

⁴⁷ Ra'd, 13/39: “Allah dilediğini mahveder ve (dilediğini) sabit kılar, kitabın anası O'nun katındadır.”

⁴⁸ Rahman, 55/29: “O, her gün iş başındadır.”

⁴⁹ Kaf, 50/29: “Benim yanımda söz değişmez.”

⁵⁰ Nwya, “Le Tafsir Mystique Attribue A Ğa'far Sadıq-Édition critique”, s. 203.

⁵¹ NP., v.66a.

Ayette geçen “كلمة طيبة كشجرة طيبة” ifadesi Nafiz Paşa’da: “Allah hoş kelimeyi: Kökü kalplerde, dalları meveddet semasında bulunan hoş bir ağaç olarak tavsif ediyor. Bu ağacın aslı iman, başı akıl, dalları korku, yaprakları ilim, meyveleri cennet, halaveti de muhabbettir” şeklinde izah edilmiştir.⁵³ Misalin devamını teşkil eden “ومثل كلمة خبيثة كشجرة خبيثة” ayeti ise *es-Sülemî Tefsiri*’nde: “Habis ağaç şehvetlerdir. Bu ağacın yeri nefisler, suyu emel, yaprakları tembellik, meyveleri günahlar, sonucu ise ateştir”⁵⁴ rivayeti ile açıklanır.

5. Ayet İçinde Bir Kelimenin Tefsiri

İki eserde görülen ortak üsluplardan biri de, ayette geçen tek bir kelimenin işarî olarak izah edilışıdır. Aşağıda bununla ilgili bazı örnekler görülecektir:

5. 1. Bakara 125. Ayette geçen “البيت” kelimesi *es-Sülemî Tefsiri*’nde: “Muhammed anlamındadır. Kim O’na inanır ve risaletini tasdik ederse güven içinde kalır”⁵⁵ şeklinde yorumlanmıştır. Nafiz Paşa’da ise “البيت”: “Allah’ın yeryüzündeki ahdidir. Kim yeryüzündeki o eve girerse Allah’ın ahbine girmiş gibidir. Kim geri durursa Allah’ın ahminden geri durmuş olur.”⁵⁶

5. 2. Maide Suresi 3. ayetin “اليوم اكملت لكم دينكم” kısmı için *es-Sülemî Tefsiri*’nde: “Cafer b. Muhammed der ki: “اليوم” Muhammed’in (s.a.v.) gönderildiği gün ve O’nun risalet günüdür”⁵⁷ açıklaması yapılır. Nafiz Paşa’da ise: “Ahd’in tamamlandığı gündür”⁵⁸ denilmiştir.

5. 3. Necm Suresi’ndeki “النجم” ile ilgili Sülemî: “Cafer b. Muhammed’den şöyle rivayet olunur: ‘والنجم’ den maksat Muhammed’dir (s.a.v.) ‘اذا هوى’ ise Muhammed’den nurlar saçılır, demektir. Yine ‘النجم’ Muhammed’in kalbi, ‘اذا هوى’ Allah’ı masivadan ayırdığı zaman, demektir”⁵⁹ rivayetini nakleder; Nafiz Paşa’da ise: “النجم” Mevla ile

⁵² İbrahim /24-26: “Görmedin mi Allah nasıl bir misal getirdi: Güzel bir sözü, kökü (yerde) sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaca (benzetti). (O ağaç), Rabbinin izniyle her zaman yemişini verir. Öğüt alsınlar diye Allah insanlara misaller getirir. Kötü bir sözün misali, gövdesi yerden koparılmış, o yüzden ayakta durma imkanı olmayan (kötü) bir ağaca benzer.”

⁵³ NP., v. 67a.

⁵⁴ Nwya1a, “Le Tafsir Mystique Attribue A Ğa’far Sadıq-Édition critique”, s. 204.

⁵⁵ Nwya1a, “Le Tafsir Mystique Attribue A Ğa’far Sadıq-Édition critique”, s. 189.

⁵⁶ NP., v.9a.

⁵⁷ Nwya1a, “Le Tafsir Mystique Attribue A Ğa’far Sadıq-Édition critique”, s. 195.

⁵⁸ NP., v.37b.

⁵⁹ Nwya1a, “Le Tafsir Mystique Attribue A Ğa’far Sadıq-Édition critique”, s. 223.

halvet gecesinde, O'nun nuruyla semaya yükselen Habibullah'tır"⁶⁰ rivayeti nakledilmiştir.

5. 4. Hicr Suresi 87. ayette⁶¹ geçen “yedi” ifadesiyle ilgili yine benzer nakiller vardır. *es-Sülemî Tefsiri*'nde: “Sana yedi ikram ile ikramda bulunduk: İlki hidayet, ikincisi nübüvvet, üçüncüsü rahmet, dördüncüsü şefkat, beşincisi meveddet ve ülfet, altıncısı naim, yedincisi ise sekinettir”⁶² denir. Nafiz Paşa'da ise: “المثاني yarısı kula, yarısı da Rabb'e ait olan yedi ayettir. Kula ait olan yedi: Kulluk, hürmeti muhafaza, muhabbete vefa, hadde istikamet, tazarru, ağlama ve ihtiyardır. Allah'a ait olan yedi ise: Bağışlama, tevfiik, ismet, hidayet, rıza, kabul ve rahmettir”⁶³ denilmiştir.

6. Bir Kelimenin Harflerine Ayrılarak Tefsiri

Bu üslup iki eserde de görülmektedir. Yukarıda da bazı örnekleri geçen bu metotta, tefsiri yapılacak olan kelime, tek tek harflerine ayrılır ve her harf için ayrı bir işarî açıklama yapılır:

6. 1. Sülemî'nin rivayetlerinde “بسم الله” kelimesiyle ilgili olarak: “ب Allah'ın bekası, س esması, م ise mülküdür, denilmiştir. Müminin imanı Allah'ı bekasıyla, müridin hizmeti ise Allah'ı esmasıyla zikretmesidir” denir.⁶⁴ Nafiz Paşa Nüshası'nda da: “ب Allah'ın bekası, س esması, م ise makamıdır” denilmiştir. Manası: “Bekamı, isimlerimi ve makamımı zikredin, hatırlayın demektir.”⁶⁵ Görüldüğü gibi iki eserde de küçük bir farkla aynı açıklama rivayet edilmiştir.

6. 2. Fatiha'daki “الحمد” kelimesinin üç harfi için Sülemî: “ح O'nun vahdaniyetinden, م mülkünden, د ise devamlılığından haber vermektedir. Kim Allah'ı, vahdaniyeti, mülkü ve daimiliğiyle tanırsa, Onu gerçekten tanımış olur” rivayetini nakleder.⁶⁶ Nafiz Paşa Nüshasında da benzer bir tarzda; “Sadık der ki, الحمد kelimesi beş harftir. Onların her birinde yüksek bir hikmet, latif bir işaret vardır. Birincisi eliftir. Elif

⁶⁰ NP., v.116b.

⁶¹ Hicr, 15/87: “Andolsun ki, biz sana tekrarlanan yedi ayeti ve yüce Kur'an'ı verdik.”

⁶² Nwıya, “Le Tafsır Mystiqué Attribue A Ğa'far Sadıq-Édition critique”, s. 205.

⁶³ NP., v.68b-69a.

⁶⁴ Nwıya, “Le Tafsır Mystiqué Attribue A Ğa'far Sadıq-Édition critique”, s. 188.

⁶⁵ NP., v.2b.

⁶⁶ Nwıya, “Le Tafsır Mystiqué Attribue A Ğa'far Sadıq-Édition critique”, s. 189.

(الاوله) nimetlerine işaretler. ‘ل’ lutfunu göstermektedir. ‘ح’ O’nun hamdi övgüsü demektir, ‘م’ minnetidir, ‘د’ ise darü’s-selama davetidir⁶⁷ denilmektedir.

7. İki Tefsirde Farklılaşan Rivayetlerden Bazı Örnekler

Aynı ayetle ilgili nakledilen tefsirlerin bir kısmının, iki eserde farklılık arz ettiği görülmektedir. Bu farklılıklar birbirinin zıddı olan açıklamalar değildir ancak yukarıda örnekleri verilen bazı rivayetlerdeki lafız ve mana örtüşmeleri bu rivayetlerde görülmemektedir:

7. 1. Nahl Suresi 125. ayetinin baş kısmı olan “أدع الى سبيل ربك بالحكمة والموعظة”⁶⁸ ifadesi için yapılan yorumda, ayetin değişik iki yönünün izahı nakledilmiştir. *es-Sülemî Tefsiri*’nde: “Cafer der ki: Hikmet ile davet, davetin Allah’ın adıyla ve yine Allah’a yapılmasıdır⁶⁹ açıklaması nakledilir. Nafiz Paşa’da ise: “Hikmet üçtür: Akibet korkusu, velayet marifeti ve azaları muhabbetle değiştirme. Allah’tan korkanlara hikmet tacı olan emniyet, ariflere velayet tacı olan nur, muhsinlere ise muhabbet tacı olan lika verilir⁷⁰ izahı nakledilmiştir.

7. 2. Kalem Suresi’nin ilk ayetindeki “ن” harfi için *es-Sülemî Tefsiri*’nde: “ن” bütün kâinatın yaratıldığı ezeli nura işaretler ve bu nur Muhammed (s.a.v.)’in nurudur. Bu nedenle, O’nun için “وانك لعلى خلق عظيم”⁷¹ denmiştir. Yani, Ey Muhammed, sana ezelde tahsis edilen nur üzeresin⁷² denilmiştir. Nafiz Paşa’da ise: “ن” dan maksat Allah’ın, Habibi ile olan gizli sırrıdır⁷³ açıklaması rivayet edilmiştir.

7. 3. Duha Suresi’nde geçen “فاما اليتيم فلا تقهر”⁷⁴ ayeti için *es-Sülemî Tefsiri*’nde şu açıklama yapılmıştır: “Yetim iki yurt arasında durandır. Ne dünyaya ne ahirete meyleder. Onu ezme, çünkü o hevasını ezmiş Rabb’ini bulmuştur.”⁷⁵ Nafiz Paşa’da ise: “Yetim hidayet gömleğinden çıplak olandır. Onun hakkında rahmetimden ümit kesme. Muhakkak ki ben, ona hidayet elbisesi giydirmeye kudretliyim⁷⁶ izahı nakledilir.

⁶⁷ NP., v.74a.

⁶⁸ Nahl, 16/125: “Rabb’inin yoluna hikmet ve güzel nasihatla davet et...”

⁶⁹ Nwya, “Le Tafsir Mystique Attribue A Ğa’far Sadıq-Édition critique”, s. 205.

⁷⁰ NP., v.70a-b.

⁷¹ Kalem, 68/4: “Ve sen elbette yüce bir ahlak üzeresin.”

⁷² Nwya, “Le Tafsir Mystique Attribue A Ğa’far Sadıq-Édition critique”, s. 226.

⁷³ NP., v.124b.

⁷⁴ Duha, 93/9: “Öyleyse yetimi sakın ezme.”

⁷⁵ NP., v.135a.

⁷⁶ Nwya, “Le Tafsir Mystique Attribue A Ğa’far Sadıq-Édition critique”, s. 229.

7. 4. Kevser Suresi tefsirinde Sülemî: “Muhakkak biz sana Kevser’i verdik. Yani senin kalbine, seni Allah’a yöneltecek ve O’ndan başka her şeyden koparacak olan nuru, ümmetine de senin şefaatinı verdik”⁷⁷ rivayetini yapar. *Ziyadat*’ta ise neredeyse aynı olan yorumla: “Senin kalbine nur verdik. Bu nur ile Allah’tan başka her şeyden müstağni oldun”⁷⁸ denilir. Nafiz Paşa’da ise: “‘Kevser’den maksat sırrındaki nurdur. Halk onun hakikatıyla şehadet etsin. ‘فصل لربك وانحر’⁷⁹ den maksat ise: ‘Allah için namaz kıl ve O’nun dışındaki her şeyden alakayı kes’ demektir”⁸⁰ izahı nakledilir.

Sonuç

Yukarıda çeşitli başlıklar altında incelemeye çalıştığımız tefsir örneklerinin büyük kısmında önemli benzerliklerin olduğu görülmektedir. Özellikle aynı cümleler ile nakledildiğini tespit ettiğimiz A’raf/143 tefsiri ve birbirinin devamı niteliğini gösteren İbrahim/24-26 tefsirleri bu açıdan dikkat çekicidir. Bazen birindeki rivayet diğerindekinin özeti olmak kaydıyla iki eserin aynı tefsir rivayetini naklettiği de görülmüştür. İki tefsir arasında, ortak paydada buluşan farklı örneklerin olduğu da tespit edilmiştir. Ayet içinden seçilen kelimeyi yorumlama ve gerekli görülen kelimeyi harflerine ayırarak her harfi ayrı ayrı anlamlandırma metotları iki tefsirin ortak özelliklerinden bazılarıdır.

Yorumlar arası görülen bu benzerliklerin, İmam Cafer es-Sadık’a isnat edilen tefsirin sıhhati açısından önemli veriler olduğu görülmüştür. Maalesef elimizde *es-Sülemî Tefsiri*’nde geçen rivayetlerin kesinlikle İmam Cafer’e ait olduğuna dair bir veri bulunmamaktadır ancak Sülemî’nin İmam Cafer es-Sadık’a atfen yaptığı tefsir rivayetlerinin aynısı veya benzerlerinin Nafiz Paşa-65 Nüshası’nda da görülmesi iki tefsirin karşılıklı teyit edici bir nitelik taşıdıklarını göstermektedir. Nitekim bu durum, İmam Cafer es-Sadık’a nispet edilen rivayetler açısından, Nafiz Paşa-65 Nüshası’nın da en az es-Sülemî Tefsiri kadar önem arz ettiği şeklinde yorumlanabilir. Öte yandan Nafiz Paşa-65 nüshasında bulunan ve İmam Cafer es-Sadık’a isnat edilen izahların önemli bir kısmının, ona ait olabileceği ihtimalinin yanlış olmadığını teyit eder.

⁷⁷ Nwyya, “Le Tafsır Mystiqué Attribue A Ğa’far Sadıq-Édition critique”, s. 230.

⁷⁸ es-Sülemî, *Ziyadat*, s. 231.

⁷⁹ Kevser, 108/2: “Şimdi sen Rabbine kulluk et ve kurban kes.”

⁸⁰ NP., v.145a.

Kaynakça

- Ateş, Süleyman, *İşâri Tefsir Okulu*, Yeni ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1998.
- Brockelmann, Carl., *GAL: Geschichte Der Arabischen Litteratur Erster Supplementband*, (I-II), Leiden, E.J:Brill, 1937.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, Ankara, 1968.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, (İFAV), Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006.
- Güllüce, Hüseyin, *Kur'an Açısından Mesnevi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1999.
- Gördük, Yunus Emre, *İmam Cafer es-Sadık ve Ona İsnad Edilen İşari Tefsir*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2011.
- , *Tarihsel ve Metodolojik Açından İşâri Tefsir*, İnsan Yayınları, İstanbul 2013.
- Haydar, Esed, *Camiatü'l-İmam es-Sadık ve Medarisü'l-İslami'l-Uhra*, Haz. Abbas el-Musevi (Kemal es-Seyyid), Müessesetü Ensariyan, Kum, 2008.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbas Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebû Bekir el-Bermekî el-Erbilî (681/1282), *Vefayatu'l-A'yan*, (I-VIII), Beyrut, ts.
- İbn Hacer el-Askalani, Ebu'l-Fadl Şihabüddin Ahmed b. Ali (h.773-852), *Tehzibü't-Tehzib*, (I-VI), Darü'l Ma'rife, Beyrut, 1996.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (597/1201), *Sıfatu's-Safve*, Beyrut, 1979.
- İbnü'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, Matbaatu'l-İstikame, Kahire, ts.
- Kırca, Celal, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, Tuğra Neşriyat, İstanbul, ts.
- , "Ca'fer es-Sadık ve Ona İzafe Edilen Tefsiri", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI, s. 95-112, Kayseri, 1989.
- Martin, Richard C. "Ja'far al-Sadık", *Encyclopedia of Islam and the Muslim World (C.I)*, New York, 2004.
- el-Mizzi, Cemalüddin Ebu'l-Haccac Yusuf, *Tehzibü'l-Kemal fi Esmâ'r-Rical* (I-XXXV), Beyrut, 1985.
- Muhsin el-Emin, İmam Seyyid, *A'yanu's-Şia*, Daru't-Tearüf, Beyrut, 1983.

Nafiz Paşa Nüshası (NP.), Süleymaniye Kütüphanesi, No: 65, İstanbul, Türkiye.

Nwyia, Paul, S.J., “Le Tafsır Mystiqué Attribue A Ğa’far Sadıq-Édition critique”, *Mélanges de L’Université Saint-Joseph*, Sayı: XLIII, Fasikül: 4, Imprimerie Catholique, s. 179-230, Beyrouth, 1968.

Sezgin, Fuat, *GAS: Geschichte des Arabischen Schrifttums*, I-IX, Leiden, E.J.Brill, 1967-84, I-X; (*Tarihu’t Turasi’l Arabi*, Arapçaya çev. Mahmud Fehmi Hicazi, I-VIII, Riyad 1982-88.)

es-Suyuti, Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir (911/1505), *Tabakatu’l Huffaz*, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1983.

es-Sülemî, İmam Ebu Abdurrahman Muhammed b. el-Hüseyin b. Musa el-Ezdi (412/1021), *Ziyadat-u Hakaiki’t-Tefsir*, Darü’l-Maşrik, Beyrut, 1976.

Şemseddin Sami, *Kamusü’l-A’lam*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1891.

Tebraian, Muhammed Hasan, *Tebliğ: “Hayatu’l-İmami’s-Sadık ve Kabasün min Ahlakıhi ve Adabıhi”*, *Mü’temerü’l-İmami Cafer es-Sadık ve’l-Mezahibi’l- İslamiyye*, Yayın: el-Müsteşariyyetü’s-Sekafetü Cumhuriyyeti’l-İslamiyyeti’l-İraniyye, Beyrut, 1997.

ez-Zehebi, Şemsüddin Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Tezkiretü’l-Huffaz*, Haydarabad, 1956.

Zehebi, Muhammed Hüseyin (1977), *et-Tefsir ve’l-Müfessirun*, (I-II), Daru’l-Kalem, Beyrut, tarihsiz.

Zirikli, Hayreddin, *el-A’lam*, yayınyeri yok, 1954.